

ГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПИСКІВ ОДНОГО ДАВНЬОРУСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ПОВЧАННЯ

М. І. Зубов (Одеса)

Об'єктом розгляду пропонованої розвідки є давньоруське “Слово святого Григорія Богословца, изобрѣтено въ тѣлцѣхъ о том како првое поганіи суще языци служили идоломъ и иже и нынѣ мнози творять” (так називається пам'ятка за списком із збірника XV ст., що належав Новгородському Софійському собору). У повному вигляді пам'ятка у різний час була видана за кількома списками: за Паїсієвським збірником кінця XIV ст. – (М. С. Тихонравов [1], М. М. Гальковський [2] – далі список позначається літерним скороченням ПЗ); за рукописом XV ст. Новгородської Софійської бібліотеки (М. С. Тихонравов [3], М. М. Гальковський [4] – далі НС), за рукописом XVI ст. Кирило-Білозірського монастиря (М. С. Тихонравов [5] – далі КБ), за рукописом XVI ст. Чудівського монастиря (М. М. Гальковський [6] – далі Ч). За першими трьома списками пам'ятка видана також П. В. Владимировим у 3-му випуску “Памятников древнерусской церковно-учительной литературы” О. І. Пономарьова [7]. Це останнє видання має радше популяризаторський характер, аніж науковий. Власне, сам видавець попереджає, що видання призначається не для фахівців-філологів [8]. Графічні особливості джерел тут не передаються, тому це видання може використовуватися лише як допоміжний матеріал.

У науці зазначена пам'ятка широко знана як така, що присвячена викриттю язичництва у слов'ян, у зв'язку з чим її видання постійно використовуються у дослідженнях давньоруської дохристиянської минувшини. Проте, наскільки нам відомо, у спеціально текстологічному аспекті списки пам'ятки розглядалися ще недостатньо. Між тим правдиве розуміння змісту “Слова св. Григорія...” не може вважатися повним без висвітлення питання про взаємозв'язки і співвідношення списків пам'ятки. Один із аспектів цього питання і є предметом подальшого розгляду. Як інструмент аргументації щодо кінцевих висновків слугують мовні, передусім фонетико-орфографічні, дані, що зафіксовані у виданнях пам'ятки.

Хоча, як щойно зазначено, поглиблений текстологічний аналіз списків пам'ятки не провадився, але окремі зауваження стосовно цього дослідники вже висловлювали неодноразово. Тому попередньо слід зупинитися на цих міркуваннях. М. М. Гальковський, датуючи Паїсієвський збірник XIV століттям [9], відніс саме “Слово про ідолів...” або його частину до кінця XIII – початку XIV ст. й охарактеризував список ПЗ як найдавніший за мовними рисами та за змістом. На його думку, викладення тут “сильне і стисле, думки логічно витікають одна з іншої”. Проте помилки тексту промовляють на

користь того, що пам'ятка була переписана у збірник ще з більш раннього списку. Інші ж відомі списки містять пізніші посильні пояснення (не завжди правильні) переписувачів або й просто механічні вставки у початковий текст [10].

Предметом ретельного аналізу “Слово св. Григорія...” було в Є. В. Анічкова, який мав на меті реконструювати первинний складовий вигляд пам'ятки. Для цього дослідник проаналізував різночитання списків ПЗ (цей список також вважався ним найближчим до протооригіналу), НС та КБ, виявив розшикувані вставки і подав реконструкції гіпотетичних попередніх редакцій пам'ятки, яку він відносить до 60-х років XI ст. [11].

При тому, що більшість технічних рішень щодо підозрюваних вставок і пропусків у списках має зовні обґрунтований вигляд, головною помилкою дослідника нам видається те, що він розглядав доповнення у цих списках відірвано від конкретної ідеї пам'ятки. Вірніше, ця ідея видавалася Є. В. Анічкову, як і всім іншим дослідникам, що зверталися до аналізу пам'ятки, дуже широкою – повчання проти язичництва взагалі. До того ж Є. В. Анічков, подібно до М. М. Гальковського, теж вважав різночитання у списках “Слова св. Григорія...” механічними накопиченнями вставок пізніших переписувачів.

Понад два десятиліття тому Б. О. Рибаків висунув іншу думку: найнадійнішим і, очевидно, найбільш близьким до протооригіналу є список НС, авторство якого до того ж може приписуватися ігумену Данилу – автору відомого “Ходіння”, у якому той розповідає про своє паломництво у Палестину 1106 – 1107 р. Разом із цим дослідником вирішується й питання хронології пам'ятки – початок XII ст. [12]. І хоча атрибуція пам'ятки Б. О. Рибаківим розцінюється як малопереконлива [13], проте його міркуваннями щодо надійності списку НС не слід нехтувати: список НС справді містить виразні сліди більш значної давності того первинного тексту, який став основою цього списку.

Звертаючись до зауважених видавцями палеографічних особливостей збірника XV ст., у якому міститься список НС “Слова про ідолів...”, зазначимо, що цей збірник писаний в аркуш, у два стовпчики, півуставом [14]. Остання риса і є, власне, визначальною для атрибуції нижньої хронологічної межі переписування пам'ятки: давньоруський півустав з'являється під кінець XIV ст. [15].

Головнішим аргументом на користь того, що список НС було зроблено з більш давнього протографа, є спостереження над вживанням у ньому літер на позначення зредукованих. Однак попередньо зауважимо деякі інші графічні особливості, які, коли їх розглянути в загальному контексті, теж можуть слугувати свідченням більшої відносної давності протографа списку НС.

Передусім мається на увазі вживання диграфа *ou* на позначення у. Відомо, що в рукописах XI – XIII ст., писаних давньоруським уставом, таке по-

значення є нормою, яка з другої половини XIII ст. змінюється поступовим вживанням тільки однієї літери *у*, яка постала внаслідок скорочення винесеного над рядок під титло першого елемента *о* у диграфі *оу* [16]. Спочатку це зрідка стосується позиції тільки після приголосних, а надалі (перша половина XIV ст.) таке написання стає узвичаєним при збереженні диграфа на початку слова та після голосних у середині слова. З другої половини XIV ст. процес охоплює всі позиції й постає новою графічною нормою [17].

Список ПЗ, писаний, як характеризує М. С. Тихонравов, прекрасним уставом [18], засвідчує за цим параметром норму першої половини XIV ст.: пор. *оученьк, оухыщенье, оуды, оупире* (початок слова, без винятків); *наоузи* (після голосного, один випадок на список); *по оукраинамъ* (фонетично в середині слова після голосної, графічно – початок слова, один випадок) при тому, що після приголосних вживається винятково *у* (для прикладу – *служеньъ, бубеннаго, мука, роду* тощо).

Порівняння аналізованих списків за тим же параметром показує, що півустав списку НС засвідчує послідовне, практично без винятків, використання диграфа *оу* в усіх позиціях. Для коментаря цієї графічної особливості слід зробити невеличкий екскурс в історію давньоруського півустава. Як відомо, він виявляється у двох варіантах: власне давньоруський та південнослов'янського походження (так звані старший півустав і пізніший півустав [19]). Перший з них мав недовге – кінець XIV і початок XV століть – існування і характеризувався серед іншого поширенням літер *оу* і *у* та відсутністю лігатури *ѡ*, тоді як остання у пізнішому півуставі активно вживана [20]. Водночас у старшому півуставі після приголосних літер вживається голосна літера *у*, а у пізнішому півуставі поновлюється давня норма використання диграфа *оу* в усіх позиціях: пор. наведені О. І. Соболевським приклади пізнього півустава *въпоустыни. оуготоваите* [21].

Здавалось би, це ставить все на свої логічні місця: список ПЗ XIV ст. відображає певний етап давньоруського уставу на його шляху до раннього півустава, а список НС XV ст. начебто закономірно засвідчує пізніший варіант півустава. Однак тут слід звернути увагу на один виняток: списки НЗ та НС за виданням М. М. Гальковського виявляють спільну графічну форму з лігатурою *ѡ* – *громѡ* [22]. А список НС має ту ж лігатуру ще у двох словоформах – *слѡжили* [23] та *переплѡтоу* [24] (в інших списках слово відсутнє). Відомо, що написання *ѡ* поруч з *оу* зустрічається в кириличних рукописах віддавна, особливо на кінці рядка, де диграф за браком місця утрачував початковий елемент [25]. Проте подібне написання в цілому не характерне для раннього давньоруського півустава. Натомість воно стає досить поширеним незалежно від позиції у пізнішому півуставі.

Саме останньої риси не виявляє список НС. Графічна винятковість написань тут *громѡ* та *переплѡтоу* при збігу написання першого із слів у двох списках наштовхує на думку, що написання не є новацією авторів обох списків: очевидно, написання вже були у протографі (чи протографах), звідки

одне (*громѣ*) потрапило до списку ПЗ, а обидва – до списку НС. Не можна, звичайно, не враховувати можливості й того, що написання постали за рахунок того, що припадають на кінець рядка у списках. Але коли б навіть виявилось, що у рукопису списку НС написання *ѣ* в словах *громѣ* й *переплѣтоу* припадає не на кінець рядка, то це стало б ще одним аргументом на користь старанності переписувача-копіїста. Втім, якісь подальші міркування з цього приводу потребують звернення до рукописів.

У цілому ж напрошується такий проміжний підсумок: за характером вживання диграфа *ѣ* список НС начебто відповідає нормам пізнішого півуставу, однак не виявляє при цьому виразно нового вживання лігатури *ѣ* – іншої прикмети цього півуставу. А далі легко помітити, що з погляду сукупності головніших ознак пізнішого півуставу список НС взагалі не відповідає цьому типу письма. Нагадаємо, що серед найбільш характерних його рис виявляються такі: використання лише однієї літери *ѣ* на місці *ѣ* та *ѣ*; “болгарський” тип написання сполучень плавних із зредукованими (*врѣхъ* тощо); спорадичне використання літери *з* (зелo) на місці *з* та літери *ж* (юс великий) на місці *у*; використання букв *ѣ* (фіта), *ѣ* (іжиця), *ѣ* (ксі) у запозиченнях як наслідування грецького правопису; голосна *а* замість *ѣ* (*добраа*); *і* (*і*) десятиричне після голосних [26]. Жодної можливої для вияву в даному тексті із цих рис не спостерігається: тут досить послідовно використані обидва знаки *ѣ* та *ѣ* на місцях колишніх зредукованих; дотримана саме давньоруська норма написань плавних із зредукованими; відсутні літери *з* (зелo), *ж*, літера *і* зустрічається один раз у заголовку (*поганіі*), відповідаючи нормі пізнішого півуставу, але в тексті вона відсутня; послідовно використовується літера *ѣ* або її аналог *ѣ*. Особливо це увиразнюється на фоні списку КБ, який містить багато із зазначених прикмет пізнішого півуставу.

Звернемося нарешті до особливостей вживання букв на позначення зредукованих у списках пам’ятки. Відомо, що на XV ст. зредуковані вже не могли становити окремої фонологічної чи фонетичної сутності. Не зупиняючись докладно на теоретичних аспектах проблеми занепаду зредукованих, яка висвітлена в славістиці вже досить глибоко, пошлемося лише на розвідку М. Б. Попова, де розглядаються й основні на сьогодні наукові позиції щодо процесу занепаду зредукованих [27]. При всіх розбіжностях пояснень фонетико-фонологічного смислу цього процесу висхідна фактологічна база залишається єдиною: різні етапи його відображені слов’янськими писемними джерелами цілком виразно, а для давньоруських пам’яток кінця XIII – початку XIV ст. постає характерним неупорядковане, як відомо, вживання букв *ѣ* і *ѣ* [28]. Отже, коли пам’ятка рукопису XV ст. виявляє упорядковане вживання зредукованих, то це вагомий аргумент на користь того, що вона старанно списана з більш давнього рукопису.

Алгоритм аналізу зредукованих в науці давно відпрацьований: розглядаються кореневі утворення (з окремим виділенням сполучень плавних із зредукованими), префіксальні, суфіксальні елементи [29].

Представимо кореневі слов'янські утворення (їх не так багато на пам'ятку) наступною таблицею зіставлення списків:

ПЗ	НС	КБ	Ч
	чьтоуѣть (два випадки)		
	рътъть		
	лъживаѣ		
	хърсоу (два випадки)		
	къшь	кощъ	къшь
прелестъ	прѣльстѣ	прелестъ	прелестъ
	сѣхне		
	мѣвь		
делфичьская	дѣлфичьскаго		
	гоньзноуѣть		
	алѣчны		

Послідовність збереження зредукованих списком НС, як бачимо, цілком виразна, і стосується вона як сильної позиції (рътъть, къшь, сѣхне, мѣвь, хърсоу), так і слабкої. Проте є й кілька випадків пропуску зредукованих: злымъ, зловѣрнии, мнѣще, нечтивыѣ, книгахъ, книга, сны, чтоуѣть (при двох випадках, зауважимо, чьтоуѣть). Усі випадки пропусків припадають на слабку позицію зредукованого. Безсумнівно, якась частина з них могла бути вже у протографі списку НС: пор. *книга* або *зло* як хрестоматійний приклад ранньої втрати зредукованого тощо. Випадків написання голосних повного творення на місці сильних зредукованих у коренях слів не спостерігається. Відхилення у списку НС від етимологічно правильного вживання літер на позначення зредукованих поодинокі: наприклад, один раз зустрічається написання *трьвнѣнаѣ* (пор. ст.-сл. *трѣва*) при тому, що вірне давньоруське *требы* вжите п'ять разів. Можна підозрювати, що в цьому написанні допущена типова помилка заміни графічно близьких *ь* та *ѣ* [30]. Щодо форми *алѣчны*, то тут так званий неорганічний зредукований у корені відомий слов'янським пам'яткам з найдавніших часів [31].

Звернення до сполучень плавних із зредукованими в цілому підтверджує ту ж саму закономірність, що притаманна й кореневим написанням:

ПЗ	НС	КБ	Ч
первое	първое	первое	первое
толѣцѣхъ	тълѣцѣхъ	толѣцѣхъ	толци
скверненюю	сквърньоюю	скверньоую	скверную

ПЗ	НС	КБ	Ч
скверныхъ	сквьръныхъ	сквернены ⁴	скверных
жертвы	жьртвы	жрътвы	жертвы
жертвъ	жьртвы	жертв	жрътвъ
моланьгамъ	молънын	молнiamъ	молнiamъ
	верьтачеса		
сквернѹ	сквьрноѹ	скверноу	скверну
таверскага	тавьрьскага	тавьрьская	таверскаа
первѣнецъ	пъркенѣць	первенець	первенець
требищнага	трѣбнщнага	требищная	требищнаа
дельфичьскаа	дълфичьскаго	дфличьскаго	
скверныа	сквьръныа	сквернены	скверныа
	сквьрънаго	скверненаго	сквернаго
	жьрца		
терканинѣ	търкмени	търкме	търкмени

Таким чином, можна схилитися до міркування, що список НС за ознакою написань плавних із зредукованими цілком належить до давньоруської традиції. Відхилення тут також незначні. Так, по одному разу зустрічаються написання *жърца* та *жроѹще*, де відбито процеси прояснення зредукованого в сильній позиції та зникнення зредукованого в слабкій позиції. Подібне написання могло бути вже у протографі, але й могло з'явитися внаслідок живої вимови переписувача XV ст. Із інших фонетичних явищ давньоруської мови тут привертають до себе увагу випадки прояву другого повноголосся: *молънын*, *верьтачеса*, *тавьрьскага*. На загальному фоні ці три випадки можуть тлумачитися як мимовільне порушення орфографічної норми протографа.

Звертаючись до інших випадків вживання зредукованих (без наведення вичерпних переліків), зазначимо, що закономірності правильного вживання зредукованих виявляються також і на рівні суфіксально-префіксальних (*сквьръныа*, *їзъвѣрѣтено*, *въкоѹшають*), флексивних (*навѣмь*) та прийменникових написань (*въ вѣразъ*, *въ рѣтъ*).

Фронтальне зіставлення за характером вживання зредукованих списку НС з іншими списками пам'ятки показує, що в них виразно проступається тенденція до написання прояснених рефлексів зредукованих на місці сильної позиції або до відсутності написання зредукованих на місці слабкої позиції. У цілому ж наведені факти свідчать на користь того, що за аналізованими ознаками "Слово св. Григорія..." за списком НС відображає більш давній

стан пам'ятки у порівнянні з іншими списками. А це значить, що його переписувач у XV ст. досить ретельно скопіював більш ранній список, який походить від того періоду, коли зредуковані були живим явищем давньоруської фонологічної системи: очевидно, це період як мінімум не пізніше кінця XII – початку XIII ст.

Література

1. Тихонравов Н. С. Летописи русской литературы и древности. — Т. IV. — М., 1862. — С. 96 – 97.
2. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. — М., 1913. — Т. XVIII. — С. 22 – 25.
3. Тихонравов Н. С. Летописи русской литературы и древности... — С. 98 – 101.
4. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... — С. 22 – 25.
5. Тихонравов Н. С. Летописи русской литературы и древности... — С. 102 – 104.
6. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... — С. 32 – 35.
7. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. — СПб., 1897. — Вып. 3. — С. 231-235.
8. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы... — С. V.
9. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... — С. 17.
10. Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... — С. 17 – 21.
11. Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. — СПб., 1914. — С. 58 – 80, 380 – 386.
12. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 12, 25 – 30.
13. Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Вып. I. — Л., 1987. — С. 438.
14. Тихонравов Н. С. Летописи русской литературы и древности ... — С. 84.
15. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография — М., 1979. — С. 172.
16. Гольцшенко В. С. Немаркированный знак у в ранних восточнославянских рукописях // История русского языка : Памятники XI – XVIII вв. [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т рус. яз.; [Ред. С. И. Котков, Н. П. Панкратова]. — М., 1982. — С. 3 – 29.
17. Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. — СПб., 1908 // URL: <http://www.textology.ru/drevnost/srp4.shtml>
18. Тихонравов Н. С. Летописи русской литературы и древности... — С. 83.
19. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография... — С. 172.
20. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография... — С. 172.

21. *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография. — СПб., 1908 // URL: <http://www.textology.ru/drevnost/srp4.shtml#A1>

22. *Гальковский Н.* Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... — С. 23. Щоправда, видання списку ПЗ в М. С. Тихонравова передає написання *грому* (Тихонравов Н. С. *Летописи русской литературы и древности...* — С. 97). Перевірити це місце за виданням Ф. І. Буслаєва (Буслаев Ф. И. *Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков.* — М., 1861. — Столп. 528 – 529) не можливо, бо саме воно серед інших підпало під купюру. Остаточну ясність може внести звернення до рукописів.

23. У виданні М. С. Тихонравова написання має вигляд служили (Тихонравов Н. С. *Летописи русской литературы и древности...* — С. 98.)

24. *Гальковский Н.* Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... — С. 23; Тихонравов Н. С. *Летописи русской литературы и древности...* — С. 99.

25. *Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография... — С. 199.

26. *Щепкин В. Н.* Русская палеография. — М., 1999. — С. 143.

27. *Попов М. Б.* Редуцированные гласные в древнерусском языке // *Древнерусский язык домонгольской поры: Межвуз. сб. / ЛГУ. Отв. ред. В. В. Колесов.* — Л., 1991. — С. 20 – 42.

28. *Див. наприклад:* Ушаков В. Е. О языке Устюжской кормчей XIII – XIV вв. (Палеогр. и фонетич. описание рукописи Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина, из собрания Н. П. Румянцева, № 230). Под ред. проф. Ф. П. Филина. – Киров, 1961. — С. 28.

29. *Див. наприклад:* Соколова М. А. К истории русского языка в XI веке (Рукопись московской Библиотеки им. Ленина, № 1666) // *Известия по русскому языку и словесности.* — Л.: Изд-во АН СССР, 1930. — Т. III. — Кн. 1. — С. 75 – 135; Марков В. М. К истории редуцированных гласных в русском языке. — Казань, 1964.

30. Пор.: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография... — С. 5 – 6.

31. Пор.: Соколова М. А. К истории русского языка в XI веке... — С. 112.